

УДК 373.5.016

Іванюк Ірина Володимирівна, науковий співробітник інформаційно-аналітичного відділу педагогічних інновацій Інституту інформаційних технологій і засобів навчання Національної Академії педагогічних наук України, iivanyuk@yandex.ru

ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС ШКОЛИ

Анотація

У статті на основі емпіричного дослідження, проведеного протягом вересня-грудня 2012 року, висвітлюються проблеми впровадження громадянської освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України. Проаналізовано думки експертів щодо важливості та основних викликів під час впровадження, моделі викладання громадянської освіти, слабких та сильних сторін міжнародних проектів з громадянської освіти, що були реалізовані в Україні.

Ключові слова: громадянська освіта та виховання, громадянська культура, освіта для демократичного громадянства

Актуальність. Останнім часом в суспільстві відчувається певний скепсис щодо розбудови політики демократії та інституту прав людини. Особливо це відчувається серед молоді, покоління, що покликане будувати суспільні стосунки, бути відповідальними за власне життя та життя інших, брати активну участь у розбудові демократичних інститутів у державі. Ми спостерігаємо протиріччя, що існують у країні в контексті розбудови демократичного простору та браку громадянської свідомості шкільної молоді разом з важливістю системного впровадження основ знань з громадянства в систему шкільної освіти. Дана ситуація спостерігається внаслідок багатьох факторів, серед яких можна визначити два важливих – (1) різні регіональні погляди на ідентичність і належність до країни і, як наслідок, моделі громадянськості та участі в житті суспільства; (2) недостатня обізнаність та

поінформованість щодо основ демократичного громадянства, дієвості інститутів прав людини, верховенства права та їх власної ролі у цих процесах. Отримати важливі знання стосовно демократичного громадянства та демократичних принципів співіснування можливо не тільки за умови викладання в школі та вищих навчальних закладах предметів громадянознавчого циклу, а й через активну участь в демократичних процесах, серед яких: учнівське та студентське самоврядування, здійснення проектів, що спрямовані на підтримку та запровадження основ демократії в навчальних закладах, формування власної громадянської самосвідомості та громадянської участі та ін.

Визначення проблеми. Останні десятиліття в Україні було ініційовано та впроваджено в зміст шкільної освіти низки громадянознавчих курсів, переважна частина з них була розроблена в рамках міжнародних проектів з громадянської освіти. Питання вивчення ситуації щодо результатів впровадження громадянської освіти (ГО) в Україні, досвіду та впливу інших країн на цей процес значно збагатив би вітчизняний досвід розбудови демократичних процесів у багатьох суспільних інститутах: навчальних закладах, організаціях громадянського суспільства, державних установах тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемам впровадження громадянської освіти на рівні середньої школи присвячені роботи багатьох зарубіжних науковців, серед них: Гордон Т. [1], Девіс І.[2], Лістер Р.[3], Росс А.[4], Хан К.[5] та ін. Серед українських вчених питаннями громадянської освіти займаються Бакка Т.В.[6], Дем'янчук О.П. [7], Жадан І.В. [8], Клепко С.Ф. [9], Овчарук О.В. [10], Пометун О.І. [11], Сухомлинська О.В. [12] та ін.

Мета статті. На основі аналізу результатів інтерв'ю з експертами з питань громадянської освіти визначити такі питання: ступінь важливості впровадження громадянської освіти в загальноосвітні навчальні заклади, існуючі проблеми та перешкоди впровадження, бачення моделі викладання громадянської освіти, слабкі та сильні сторони міжнародних проектів з

громадянської освіти, що були реалізовані в Україні, та результати їх впровадження, яка потрібна допомога від держави, партнерів і донорів.

Виклад основного матеріалу. Спочатку зупинимось на методиці та організації інтерв'ю, які проводились в рамках дослідження громадської організації «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» за проектом «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» [13]. Збір емпіричних даних відбувався у період з 02.10.2012 по 09.11.2012.

Експерти обиралися за принципом умовно випадкової вибірки, тобто дослідники на власний розсуд вибирали представників цільової аудиторії, які забезпечать найбільш достовірні результати. У рамках дослідження автором статті було проведено 12 глибинних інтерв'ю з національними керівниками міжнародних проектів з громадянської освіти, реалізованих в Україні [проект Європейського Союзу «Громадянська освіта - Україна» (2005 – 2008 рр.) та українсько-швейцарський проект «Сприяння впровадженню освіти для демократичного громадянства» (2010-2012 рр.)]; з методистами суспільствознавчих дисциплін ІППО, які брали участь у реалізації цих проектів; з науково-педагогічними працівниками, зокрема, Національної академії педагогічних наук України, які займаються питаннями суспільних дисциплін; з викладачами педагогічних ВНЗ; з незалежними експертами освітніх громадських організацій; з представником Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Всі учасники опитування були поінформовані щодо цілей дослідження. Анонімність висловлювань респондентів у статті забезпечено шляхом уникнення імен.

Процес роботи з експертами фіксувався на аудіо носіях. На основі аудіо запису було підготовлено стенограму, яку використано під час аналізу. Аналітичний процес аналізу та інтерпретації якісних даних мав чотири фази: тематичне кодування стенограм інтерв'ю / утворення категорій; утвердження категорій; аналіз дискурсу / інтерпретація матеріалу; репрезентація даних у звіті й формулювання висновків та рекомендацій. Канонами якісної

методологічної традиції продиктована структура й стиль викладення матеріалу у статті. Н. Дензін та І. Лінкольн, автори численних посібників з якісної методології в соціальних дослідженнях (а також педагогічних наукових розвідок), пропонують термін «бриколаж», що якнайкраще ілюструє стратегічний і креативний процес комунікації дослідником складної соціальної ситуації, поєднуючи («монтажуючи») різні методи, техніки репрезентації та інтерпретації емпіричного матеріалу [14, с.4 - 5]. У результаті ми маємо текст, який відтворює різнобічну картину, представляє різні голоси респондентів, різноманітні думки, кути погляду на предмет дослідження, де нерідко переплітаються історичні, політичні й особисті речі.

Важливість впровадження громадянської освіти

Для усвідомлення ступеню важливості впровадження ГО в систему загальної середньої освіти в рамках дослідження було проведено інтерв'ю з тими особами, що були дотичними до питань впровадження, розробки, викладання та вимірювання навчальних досягнень учнів з питань ГО.

Так, 100% опитаних експертів під час інтерв'ю вважали, що запровадження ГО у навчально-виховний процес загальноосвітнього навчального закладу є важливим і зумовлено, на наш погляд, такими трьома чинниками: історична необхідність, потреба у формуванні свідомого громадянина, зміст предмету та його форми викладання сприяють формуванню громадянської компетентності учнів.

Основний чинник – **історична необхідність**, пов'язаний з переконанням, що такий тип особистості, якого потребувала радянська система, виявився неадекватний в умовах розвитку демократії, не достатньо спрямований на самостійне прийняття рішень. Виникла потреба не тільки корегувати, а й докорінно змінити вимоги до виховання та навчання громадянина. Для цього необхідні спільні зусилля освітніх установ, батьків та громадськості, всього суспільства. Основна місія у вихованні громадянина належить школі, де учень проводить значну частину свого часу, спілкується з однолітками, навчається. *«На початку 90-х років, коли Україна набула*

незалежності, постало питання викладання суспільствознавчих курсів. Школа вивчала радянський ідеологічний курс «Суспільствознавство», який на той час повністю себе вичерпав і його відмінили з 1992 року. Відмінили суспільний предмет, де саме дитині мають розказати про її права, обов'язки, про життя, про суспільство та економіку. І тому виникла нагальна потреба ввести такі предмети в школу» (Університет ім. М.Драгоманова, Київ).

Наступним чинником постала **потреба у формуванні свідомого та активного громадянина**. Світовий досвід свідчить, що формування громадянина демократичного типу не відбувається автоматично, такий процес пов'язаних з багатьма умовами, що складаються з дитинства у сім'ї та школі, громаді, де дитина зростає. Всі ці інститути працюють в одному напрямку і спрямовують свої впливи на формування свідомого та громадсько активного типу особистості. Адже громадянським та демократичним цінностям, відповідальності можна навчити тільки через власні дії, співпрацю, демонстрації власного ставлення до суспільних проблем. Розуміння цієї проблеми було отримано під час інтерв'ю: *«Вже 21 рік незалежності, а ми маємо такий низький громадянський рівень. І перш за все через те, що мало інформовані, ненавчені і не налаштовані»* (ІППО, Вінниця). *«Країна, в якій юне покоління виростає справжніми громадянами, в якому вчителя відповідальні як громадяни – це країна, яка має конкурентну спроможність в сучасному світі»* (ІППО, Херсон).

Ще один важливий чинник полягає в тому, що **сам зміст предмету та форми його викладання сприяють формуванню громадянської компетентності учнів**. Це важливо тому що в процесі вивчення основ громадянства учень, молодь навчається приймати рішення, бути активним у суспільному житті, пізнає механізми дотримання прав людини. На уроках громадянської освіти передбачено використовувати пошукові, інтерактивні методи навчання, з активним залучення учнів. А наскільки це реально використовується на практиці – залишається важливим питанням для

обговорення. Також не менш важливим вбачається те, що ГО є підґрунтям для дорослого життя учня. *«Саме громадянська освіта дає можливість старшокласнику увійти в простір громадянського суспільства, зайняти більш активну позицію серед своїх однолітків, сформувані в самому себе вміння, компетенції жити в громадянському демократичному суспільстві»* (Ліцей, Київ).

Проблеми та перешкоди впровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес ЗНЗ

На думку респондентів, існує велика кількість проблем і перешкод для впровадження ГО у навчальний процес школи. Визначимо їх, починаючи від більш масштабних до локальних.

Головна проблема – це **відсутність наступності в розробці та здійсненні освітньої політики** щодо впровадження громадянської освіти. Держава має слідкувати, щоб незалежно від того, як змінюється політична ситуація в країні і того, хто приходить до влади в державні органи, проводилась послідовна освітня політика при впровадженні громадянської освіти. У даних процесах має бути наступність і послідовність, яка має відбуватись від розробки стратегічних напрямів – до викладання ГО, виявлення результатів такого впровадження. На наш погляд, такої послідовності сьогодні немає. В державі існує значний досвід розробки програм та здійснення проектів з ГО. Однак, між цими процесами немає сталих взаємозв'язків, деякі ініціативи дублюють одна одну, відбувається так звана розробка «з нуля», яка не завжди є ефективною.

Варто звернути увагу на наявність абсолютно полярних точок зору стосовно ставлення політиків до освіти і, зокрема, до ГО. Одна думка полягає в тому, що освіті не надається достатньої уваги з боку уряду: *«Взагалі недостатня увага за умов неупорядкованої, безсистемної, хаотичної трансформації суспільства, невелика увага до освіти в цілому. Вона як була за остаточної принципах, так вона і зараз у нас існує. І не настільки навіть*

фінансово, наскільки в свідомості суспільства і наших урядовців. Тобто, ну як нема чимось зайнятись, то займемось освітою» (НАПН, Київ).

Протилежна думка щодо ставлення політиків та урядовців до цього питання говорить, що політики дуже добре усвідомлюють вплив освіти на формування свідомості громадян: *«Враховуючі нашу політичну ситуацію в країні це є політика, бо політикам не дуже цікаво, щоб люди мали чітке уявлення про те, що відбувається насправді. Ви розумієте, що чим освіченішими будуть наші люди, тим менше вони будуть обслуговувати наших політиків» (НУО, Київ).*

Сьогодні ми спостерігаємо, як політики все більш втручаються в освіту, політизуючи її. Це дестабілізує шкільну систему освіти, наприклад, через мовну політику та викладання різних варіантів історії України. Така ситуація є на сьогодні неприпустимою. Нагадаємо, що ще в 50-х роках Рада Європи заклала такі основні принципи оцінки історичних процесів, як: історія поза пропагандою; історія поза упередженими поглядами; історія, що спирається тільки на реальні факти; національна історія — невід'ємна частина загальноєвропейської історії та історії світу.

З попередньою проблемою безпосередньо пов'язана наступна - **недостатня кваліфікація людей, які займаються реформуванням освіти.** *«То вводимо 12-ти річну систему, потім ми її відмінємо; то ми розширюємо варіативну систему, то ми скорочуємо варіативну систему; то ми вводимо другу іноземну мову і відмінємо етику, про яку всі плачуть до сьогодні. Такий волюнтаризм проведення реформування в освіті – це дуже серйозна перешкода» (НАПН, Київ).*

Під час обговорення такої ситуації, більшість експертів доходять висновку, що всі ці речі були зроблені на потребу чийось амбіціям. Причина полягає в тому, що державні службовці дуже персоналізовано ставляться до своєї посади, використовуючи її для задоволення власних меркантильних потреб та амбіцій.

Однією з найбільш вагомих проблем є **централізоване та авторитарне управління освітою**. Кожного разу, коли з'являється новий міжнародний проект, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України дає рекомендації обласним управлінням освіти, що це бажано ввести в навчальний процес школи. І ці рекомендації спускаються на рівень школи. Шкільна адміністрація виконує вказівки, які вони отримують від районних відділів освіти чи обласних управлінь освіти. Але шкільний компонент має свої обмеження, тому директорам доводиться урізати те, що вже викладається та вводити нове. При цьому вони нерідко взагалі не обізнані з питанням впровадження громадянської освіти в школі. Така ситуація свідчить про повну централізацію управління освітою. *«Так прибирали громадянську освіту, вводили гендерну освіту, потім критичне мислення, потім основи споживача і таке інше. Тому навіть ті школи, які впроваджували громадянську освіту, потім мусили все це звертати. Тому що директор школи – він безправний, йому управління освіти наказало, пославшись на рекомендації Міністерства і все, вони вимушені це виконувати»* (ІППО, Луганськ).

Але при цьому спостерігається також авторитарний стиль управління на місцях. Не всі директори шкіл є людьми достатньо демократичними. Поява малого громадянського суспільства в школі не завжди знаходить підтримку авторитарним директором або керівництвом в областях чи районах. *«У нас у місті Вінниці дві вчительки такі були - богині - вони по громадянській освіті спеціалісти. Ми їх завжди запрошували, до них ходили. Так їх ніхто не підтримав, не заохочував, не стимулював. Директорам надоїло, що до них постійно ходять, то одну відправили на пенсію, друга стала суто істориком»* (ІППО, Вінниця).

Ще експерти вважають за серйозну перешкоду **наявність стереотипу що питання громадянської освіти не потребує спеціальної уваги**. Цей стереотип має коріння з часів існування Радянського Союзу, коли вся система ідеологічного впливу на особистість була дуже жорстко, міцно,

грунтовно побудована, починаючи з дитячого садочка і закінчуючи ЗМІ. Та система забезпечувала формування громадянина, навіть якщо освіта щось не доопрацьовувала. Такий стереотип, на думку експертів, існує у багатьох освітян. Він також дуже поширений серед батьків, які вважають, що це взагалі питання виховної роботи в школі, якою мало хто займається.

Відсутність узгодженості в питаннях впровадження навчальних програм громадянської освіти також називають однією з проблем. Подекуди громадянська освіта зводиться до вивчення основ прав людини. Залишається поза увагою таке питання як громадянська участь, відповідальність всіх учасників навчального процесу, залучення школярів до процесів прийняття рішень на рівні шкільної громади тощо.

Серед проблем та перешкод також можна виділити: **відсутність системності у підготовці та підвищенні кваліфікації вчителів з питань ГО, поширення позитивного досвіду, координації діяльності, моніторингу** того, яким чином впроваджується ГО в школах, якими є її результати.

Бачення моделі викладання громадянської освіти

Єдиного бачення щодо моделі викладання ГО в школі серед експертів не має. Відповіді щодо вибору та переваги моделі викладання ГО розділились на два варіанти: ГО має реалізовуватись через **комплекс заходів, або через окремий предмет.**

Більша частина фахівців дотримується думки, що це має бути **комплекс заходів.** Але складові для них пропонуються різні. Проаналізувавши їх, ми виокремили три комплекси заходів. Наведемо їх характеристики та аргументи.

Перша версія комплексу заходів включає в себе **поєднання окремого предмету, міжпредметних зв'язків та позакласної роботи в старших класах.** Тому що окремий предмет даватиме конкретні знання. Інші предмети будуть повертатися до тематики ГО, учні будуть отримувати наочні приклади з інших дисциплін стосовно того, наскільки активною є

громадянська позиція, наскільки важливою є ГО. А потім це все буде реалізовуватись на практиці в позакласній роботі, коли діти зможуть отримані знання реалізувати через різноманітні акції, проекти, волонтерський рух. *«Я не можу віддати перевагу ні предмету, ні модульному викладанню ГО, ні позакласним заходами, тому що переконана, що це має бути триєдиний процес. Це обов'язково повинен бути предмет тому, що якщо немає предмету, то деяких моментів просто не можна врахувати в позакласній роботі або в модульному підході до різних предметів. Я думаю, що важливо, щоб все це було разом, тоді ми можемо говорити про систему ГО в школі. А якщо мова йде просто один предмет, то це так, ...фальсифікація»* (Ліцей, Київ).

В цьому комплексі заходів ми спостерігаємо відмінність думок фахівців стосовно того, чи має бути цей предмет обов'язковим в інваріативній частині, або він має бути складовою варіативної частини навчального плану і викладатися факультативно, за вибором. Ті експерти, які пропонують залишити цей предмет як курс за вибором, аргументують це переважаністю шкільної програми в інваріативній частині. Але при цьому зазначають, що існує проблема недостатнього фінансування варіативної частини. *«Сьогодні ситуація є такою, що ці курси з ГО читаються за рахунок факультативів або варіативної частини – курсів за вибором. Це потребує фінансування, яке в останні роки зменшуються, або надається тільки частина цього фінансування переходить на так званий профіль»* (ШПО, Херсон).

Друга версія комплексу заходів включає в себе **поєднання окремого обов'язкового предмету та позакласної роботи протягом всього періоду навчання дитини в школі з 1-го по 11-й класи**. Такий предмет має включати в себе такі теми, як права людини, життя людини в соціумі, людина і політика, людина і економіка, людина і культура, людина і соціум. Фахівці посилаються на свій досвід участі в проектах, який свідчить, що більшість зарубіжних європейських країн, Канади, США та ін. предмет ГО викладають

в інваріативній частині як обов'язковий предмет в школі. *«Розумієте, можна вивчати і як частину, так і модуль певного предмету, але це дуже невеликий вихід на результат» (Університет ім. Драгоманова, Київ).*

Третя версія комплексного підходу включає в себе **міжпредметний підхід (на модульній основі) та позашкільне виховання**. Експерти наполягають, що громадянська освіта не може бути окремим предметом, це – напрям всього процесу навчання з боку вчителів і керівників закладу та вивчення з боку учня. Демократичний простір, що може бути створений у школі, може бути забезпечений лише за умови наскрізного впровадження громадянської освіти. Модульний підхід є цікавим і дозволяє вчителю використовувати громадянську освіту там, та у тих освітніх напрямках, де це є важливим.

Менша частина експертів вважає, що **ГО має бути лише окремим предметом**. Прихильники такого підходу впевнені, що лише таким чином можна надати учням необхідні знання, сформувані вміння та цінності свідомого громадянина. Це свідчить про те, що ця група спеціалістів віддає перевагу знанням предметів і педагогіці, побудованій на основі переказу та запам'ятовування матеріалу, тобто енциклопедичному стилю навчання. Вони готові і будуть виховувати обізнаного громадянина, але не дієвого, не готового до активної участі у житті суспільства. *«Громадянську освіту можна було викладати на уроках всіх предметів без виключення. Але цього замало, на мою думку, тому що курс є курс. В країні, яка має лише 20 років незалежності, такий курс має бути обов'язковим. Важливо, щоб елементарні речі знала кожна дитина: я - громадянин, ось моя громада, ось в громаді це..., ось в громаді те...» (ІППО, Вінниця).*

!!! Представник Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України зазначив, що громадянська освіта передбачена обов'язковою в інваріативній частині навчального плану школи для 11 класу з 2011/2012 навчального року під назвою «Людина і світ». Але жоден експерт, науковець та методист ІППО цього не знає. І лише одна людина згадала про предмет таким чином:

«Вчителі дуже шкодують, що предмет «Громадянська освіта» не став частиною інваріантного навчального плану та не введений в шкільні програми як обов'язковий предмет. Хоча курс, який є в цьому році в школі – «Людина і світ» включає в себе більшу частину елементів громадянської освіти, більшість тем співпадають. Хотілось би використовувати ті вкрай вдалі підручники, які розробила організація «Нова доба» та курс «Ми – громадяни України» під час його викладання (ІППО, Херсон).

Вищесказане свідчить про відсутність якісної системи надання інформації та системи координації між центральними органами управління освітою та підпорядкованими організаціями щодо місця ГО в комплексі навчально-методичних матеріалів та навчальних програм.

Слабкі та сильні сторони міжнародних проектів з громадянської освіти

Під час інтерв'ю ми просили респондентів висловити свою думку стосовно сильних та слабких сторін міжнародних проектів з ГО під час їх реалізації в Україні. Результати аналізу відповідей представлено в Таблиці 1.

Таблиця 1. Сильні та слабкі сторони міжнародних проектів

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> • Комплексність • Спрямованість на вчителів-практиків • Міжпредметний підхід • Наявність пілотних областей • Висока кваліфікація міжнародних експертів і тренерів • Створення та розповсюдження навчально-методичних матеріалів для різних рівнів користувачів • Проведення семінарів та тренінгів з використанням нових методів роботи 	<ul style="list-style-type: none"> • Дуже орієнтовані на європейський досвід, не враховують національні особливості, контекст • Не використовуються українські напрацювання з громадянської освіти • Не існує сталості впровадження продуктів проекту та ідей після закінчення • Не знаходять стабільної підтримки від МОНМС • Незначний тираж навчально-методичних матеріалів

Результати впровадження міжнародних проектів з громадянської освіти в Україні Реалізація міжнародних проектів на місцях призвела до виникнення цілого руху щодо подальшого розвитку та впровадження громадянської освіти в пілотних областях. Це були очікувані та неочікувані результати. Очікуваними вони були через те, що переважна більшість шкіл в цих областях була повністю забезпечена навчально-методичною літературою, вчителі пройшли тренінги, місцеве керівництво надавало школам всіляку підтримку: *«Ми отримали стільки книжок, що змогли забезпечити ними 22 школи області повністю і вони вже змогли впроваджувати громадянську освіту як окремий предмет»* (ІППО, Луганськ). *«Саме ці школи, які пройшли навчання у нас, потім стали громадсько-активними школами»* (ІППО, Вінниця). *«Ми проводили дослідження і виявлялось, що діти, які навчаються в школах, де викладають громадянську освіту, значно менше стоять на обліку в міліції, або потрапляють в якісь неприємності. Вони є найбільш активними громадянами, беруть участь в різних суспільних акціях»* (ІППО, Херсон).

Одним з найвагоміших результатів можна назвати те, що вже після закінчення проекту на **рівні областей почало формуватись демократично сприятливе середовище**, з'явилися ініціативи щодо створення освітніх громадських організацій. Наприклад, Цюрупінський район Херсонської області створив свою ресурсну базу, ресурсний центр, де провів навчання для всіх вчителів району. Кожного року там проводиться конференція, де вчителі обмінюються досвідом. Водночас в Херсоні була створена ціла організація, яка і сьогодні займається громадянською освітою, проводить конференції, семінари та інші заходи з ГО. Це свідчить про **розвиток громадянського суспільства на місцях**. *«Я скажу словами своєї учениці, яка сьогодні вже закінчує університет ім. Т.Г.Шевченка. Після одного з проектів вона сказала: «Я тепер знаю, на кого я хочу вчитися, де я хочу працювати і що я можу зробити для того, щоб в моїй країні краще жилося». Це перша позитивна сторона. Другий результат - коли учні починають задавати*

питання. Питання, на які не завжди зручно відповідати. Це означає, що вони починають думати, шукати ці відповіді і я вірю в те, що вони будуть їх знаходити, а не мислити стереотипами» (Лицей, Київ).

Очікувана допомога від держави, партнерів і донорів

Практично всі респонденти вважають, що для подальшого впровадження громадянської освіти **необхідна допомога від держави у вигляді введення окремого предмету в інваріантну частину навчального плану в старших класах та забезпечення підручниками**. Таким чином вони сподіваються отримати більше часу на викладання та виділення додаткового фінансування на окремий предмет. На галузь суспільствознавство у сучасних стандартах середньої школи майже немає годин. Наприклад, на предмет «Людина і світ», який читається лише в 11-му класі, відведено лише 18 навчальних годин. Це означає викладання навіть не раз у тиждень, а раз у два тижні протягом року або раз на тиждень протягом одного семестру. Звичайно, такої кількості годин не достатнє для того, щоб допомогти учням сформуванати свою громадянську позицію.

Від партнерів та донорів респонденти очікують допомоги в організації та проведенні навчальних семінарів та тренінгів. Це свідчить про те, що експерти та практики усвідомлюють і відчують певну загрозу того, що час плине, відбувається відтік підготовлених педагогічних кадрів, які пройшли таку спеціальну підготовку на курсах і тренінгах в рамках проекту. **Втрачається накопичений досвід.**

Практика реалізації міжнародних проектів з громадянської освіти в Україні свідчить про те, що **іноземні донори зацікавлені працювати в Україні, але їх не влаштовують схеми, механізми впровадження проектів в Україні.** *«Хочу зазначити, що проект «Громадянська освіта – Україна» був замовлений українським урядом, була підписана угода, створена державна програма і Міністерство освіти і науки по закінченні цього проекту повинно було впроваджувати громадянську освіту в школу. Але, на*

жаль, цього не сталося» (НУО, Київ). Це ще раз свідчить про те, що в країні відсутня наступність у впровадженні освітньої політики щодо ГО.

Громадянське суспільство в цій ситуації має взяти на себе функцію лобіювання інтересів освітян. Можна запропонувати різні варіанти співпраці між громадськими організаціями та Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України. Найбільш впливові організації мають наполягати й добиватись того, щоб в Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України була спеціально призначений фахівець, який відповідає за зв'язки з громадськими організаціями, отримує від них інформацію, яку обов'язково має надавати на розгляд міністра або заступника міністра, тобто людей, в чий компетенції є прийняття реальних рішень. Слід зазначити, що такі підрозділи існують, але співпраця з організаціями громадянського суспільства відбувається досить формально. Інший варіант – домовитись, щоб освітянські громадські організації могли подавати свої матеріали на сайт міністерства, щоб там була якась колонка, де вони могли б оприлюднювати свої ідеї. Тобто, **на даному етапі не вистачає інструментів підтримки та просування (адвокасі) та інструментів впливу на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України,** яке в цій галузі приймає остаточне рішення.

Висновки.

Запровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів України зумовлено такими важливим чинниками: суспільно-політичними передумовами, що склались внаслідок демократизаційних процесів у суспільстві та потребою формування свідомого демократичного громадянина, здатного активно та відповідально брати участь у процесах прийняття рішень, усвідомлювати та захищати права людини, демонструвати активну громадянську позицію.

Серед проблем та перешкод, що існують на шляху впровадження громадянської освіти у навчальний процес слід виділити такі: відсутність наступності в проведенні освітньої політики в Україні; недостатнє

усвідомлення педагогічною громадськістю місця та ролі громадянської освіти; недостатня децентралізація освіти; відсутність узгодженості з організаціями та фахівцями, що здійснювали розробку навчально-методичних матеріалів з ГО, у питаннях впровадження навчальних програм громадянської освіти; наявність стереотипу в суспільстві, що питання громадянської освіти не потребує спеціальної уваги; відсутність системності у підготовці та підвищенні кваліфікації вчителів з питань ГО, поширення позитивного досвіду та моніторингу діяльності з провадження ГО.

Серед сильних сторін міжнародних проектів виділяють: комплексність, спрямованість на вчителів-практиків, міжпредметний підхід, наявність пілотних областей, висока кваліфікація міжнародних експертів і тренерів, створення та розповсюдження навчально-методичних матеріалів для різних рівнів користувачів, проведення семінарів та тренінгів з використанням нових методів роботи. Слабкі сторони міжнародних проектів полягають у тому, що вони: дуже орієнтовані на європейський досвід, не враховують національні особливості, контекст; не використовуються українські напрацювання з громадянської освіти; не існує сталості впровадження продуктів проекту та ідей після закінчення; не знаходять стабільної підтримки від МОНМС, незначні тиражі навчально-методичних матеріалів.

Серед експертів немає єдиного погляду на те, яким чином ГО має бути впроваджена у навчально-виховний процес ЗНЗ. Хоча міжнародні проекти з ГО, реалізовані в Україні, завжди робили акцент на тому, що це має бути комплекс дій, який включатиме в себе не тільки позакласну роботу і викладання окремого предмету з громадянської освіти, а й створення демократичного середовища у навчальному закладі, зокрема інституту учнівського самоврядування та участі громадськості в управлінні закладом.

На даному етапі не вистачає інструментів відстоювання та популяризації ГО в Україні (адвокасі) та інструментів впливу на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, яке в цій галузі приймає остаточне централізоване рішення.

Список використаних джерел:

1. Gordon T., Holland J., Lahelma E. Making spaces: Citizenship and difference in schools. –Basingstoke: Macmillan Press, 2000. – 235 p.
2. Davies I. Good citizenship and educational provision / I. Davies, I. Gregory, R. Shirley. – London : Falmer Press, 1999. – 150 p.
3. Lister R., Middleton S., Smith N. Young people's voices: citizenship education. – Leicester: The National Youth Agency, 2001. – 60 p.
4. Ross, A. Active Citizenship and Identities – Towards a Fourth Phase for CiCe / A. Ross // Citizenship Education in Society. London: CiCe, 2007. P. 1–8.
5. Hahn C. School influences and civic engagement / L. Sherrod, C. Flanagan, R. Kassimer // Youth activism : An international encyclopedia. – Westport, CT : Greenwood Press, 2005. – P. 556–562.
6. Бакка Т.В. Особливості викладання курсу „Громадянська освіта” для 9-11 класів загальноосвітньої школи // Вісник: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко, О.П. Симоненко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Випуск 5. – С. 18-19.
7. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід / О. П. Дем'янчук // Наукові записки НаУКМа. Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 64–69.
8. Жадан І. В. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді / І. В. Жадан // Наукові записки НаУКМа. Політичні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 91–95.
9. Клепко С. Ф. Громадянська освіта: необхідні утопії /С. Ф. Клепко // Наукові записки НаУКМа. Політичні науки. – 2002. – Т. 20. – С. 61–65.
10. Овчарук О.В. Європейські програми та рекомендації ради Європи – новий вимір освітнього простору// Газ. Завуч. Вид-во “Шкільний світ” – №29(143) (жовтень 2002). – с.2-3.

11. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. — 2005. — № 23. — С. 18.
12. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості і школа України / О. Сухомлинська // Шлях освіти. — 1999. — № 4. — С. 20–25.
13. Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терещенко А.Б. Сучасний стан громадянської освіти в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ime.edu-ua.net/cont/civic%20education.pdf>. – Назва з екрану.
14. Denzin N. K. Introduction: The discipline and practice of qualitative research / N. K. Denzin, Y. S. Lincoln // Handbook of qualitative research. – London: Sage, 2000.

ВЫЗОВЫ И ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС ШКОЛЫ

Иванюк Ирина Владимировна, научный сотрудник информационно-аналитического отдела педагогических инноваций Института информационных технологий и средств обучения Национальной Академии педагогических наук Украины, iivanyuk@yandex.ru

Аннотация

В статье на основе эмпирического исследования, проведенного с сентября по декабрь 2012 года, отображены проблемы внедрения гражданского образования в общеобразовательных учебных заведениях Украины. Проанализированы мнения экспертов относительно значимости и основных вызовов, которые возникают во время внедрения, модели преподавания гражданского образования, слабых и сильных сторон международных проектов по гражданскому образованию, которые были реализованы в Украине.

Ключевые слова: гражданское образование и воспитание, гражданская культура, образование для демократического гражданства.

CHALLENGES AND PROBLEMS OF INTRODUCING CITIZENSHIP EDUCATION IN THE LEARNING AND EDUCATIONAL PROCESS OF SCHOOL

Iryna Volodymyrivna Ivaniuk, researcher of the Information-analytical department of pedagogical innovations, the Institute of Information Technologies and Learning Tools of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, iivanyuk@yandex.ru

Resume

Based on empirical research conducted during September – December 2012, this article explores the problems of introducing Citizenship Education in Secondary Schools of Ukraine. The

author analyses experts' opinions on the importance and major challenges during the implementation, model of Citizenship Education, strengths and weaknesses of international projects on Citizenship Education that have been implemented in Ukraine.

Keywords: Citizenship Education, Civic culture, Education for Democratic Citizenship.